

Michael Servetus' u Bir Ariusçu Olarak Tanımlamanın İmkânı Üzerine

Talha FORTACI | <https://orcid.org/0000-0002-6539-9302>

Arş. Gör. Dr. | Yazar | talhaforta@gmail.com

Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi | ROR: <https://ror.org/037vfvf096>

Dinler Tarihi | Karaman, Türkiye

Öz

Üniteryan Evrenselci Cemiyeti'nin kurucusu kabul edilen İspanyol hekim Michael Servetus Hristiyan teolojisine yönelik aykırı görüşleriyle ön plana çıkmıştır. Birçok eserinde teslis eleştirisi yapan Servetus, Hristiyanlığın teslis yanlısı ana akım teolojik çizgisinden ayrıldığı gerekçesiyle önce "sapkın" ilan edilmiş, ardından da 1553 yılında Calvin'in yönlendirmeleri neticesinde Cenevre şehir merkezinde yakılarak öldürülmüştür. Servetus'un görüşlerine yakından bakıldığında onun teslis karşıtı düşüncelerini Kitab-ı Mukaddes'e dayandırdığı görülmektedir. Bununla birlikte iddialarını ispatlamak için yer yer antik Yunan filozoflarına, erken dönem kilise babalarına, Yahudi ve İslam literatürüne referans yaptığı dikkatleri çekmiştir. Hristiyanlık tarihinde, tevhit ilkesine halel getirdiği düşüncesiyle teslis öğretisini reddeden teologlar ve gruplar her zaman var olmuştur. Antikçağ ve Geç Antikçağ özelinde bakılırsa, Ebionitler, Dinamik Monarşyanistler veya Ariusçular bu bakımdan örnek gösterilebilir. 16. yüzyılda yaşamış İspanyol hekim ve teolog Michael Servetus da bu bağlamda önem taşıyan bir isimdir. Michael Servetus (1509-1553), Hristiyanlığın en temel dogması teslisi reddeden bir Hristiyan'dır. Hristiyanlık tarihine bakıldığında teslis anlayışını benimsememiş tek Hristiyan o değildir fakat onu önemli kılan husus hem tıp alanında önemli çalışmaları ve katkıları olan biri olması hem de sahip olduğu teolojik görüşlerle ilgili ciddi eserlerin günümüze ulaşmış olmasıdır. Hristiyan dünyada Servetus'un teslis karşıtı fikirlerini Arius ile kökleştiren yaklaşımlar daima var olmuştur. Bilindiği gibi Arius, IV. yüzyılda yaşamıştır ve onun Tanrı-Mesih ilişkisini açıklarken öne sürdüğü düşünceler o zamanlar büyük tartışmalara yol açmıştır. Ne var ki, Servetus'u Arius'un bir takipçisi olarak kabul etmek pek mümkün görünmemektedir. Nitekim Arius'un teolojik görüşleri incelendiğinde Servetus ile aralarında çok bariz farkların olduğu görülmektedir. Bu makalenin cevaplamak istediği en önemli soru Servetus'un bir Ariusçu olarak nitelendirilip nitelendirilemeyeceğidir. Arius'un görüşleriyle Servetus'un görüşlerinin uyuyup uyumadığı, aralarında hangi ölçüde paralellik olduğu veyahut ne ölçüde farklılıklardan bahsedilebileceği soruları da ayrıca önemlidir. İlgili soruların cevabını bulmak için öncelikle Arius ve Servetus'un yaptıkları kristolojik açıklamaların muhtevalarına hâkim olmak durumundayız. Dolayısıyla bu makale, Arius ve Servetus'un görüşlerini mukayese ederek aralarında bir bağlantı olup olmadığını ortaya çıkarmayı hedeflemektedir. Gerek ülkemiz gerekse batı literatürü tarandığında konuyla ilgili müstakil bir çalışmanın olmadığı görülmüştür. Bu vesileyle makale, literatürdeki boşluğa bir katkı çabası taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler

Michael Servetus, Arius, Teslis, Hristiyanlık, Kristoloji.

Atıf Bilgisi

Fortacı, Talha. "Michael Servetus'u Bir Ariusçu Olarak Tanımlamanın İmkânı Üzerine". *Rize İlahiyat Dergisi* 24 (Ekim 2023), 43-54. <https://doi.org/10.32950/rid.1263415>

Yayın Bilgileri

Türü	Araştırma Makalesi		
Süreç Bilgileri	Geliş Tarihi: 10.03.2023	Kabul Tarihi: 20.06.2023	Yayın Tarihi: 20.10.2023
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme		
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. Bu çalışma, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Prof.Dr. Muhammet Tarakçı danışmanlığında tamamlanan "Tevhitçi Bir Hristiyan Olarak Michael Servetus ve Hristiyanlık Anlayışı" başlıklı doktora tezi esas alınarak üretilmiştir.		
Benzerlik Taraması	Yapıldı - iThenticate		
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.		
Etik Bildirim	ilahiyatdergi@erdogan.edu.tr		
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.		
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.		

Dizinlenme Bilgisi

On the Possibility of Identifying Michael Servetus as an Arian

Talha FORTACI | <https://orcid.org/0000-0002-6539-9302>

Research Assistant Dr. | Author | talhaforta@gmail.com

Karamanoğlu Mehmetbey University | <https://ror.org/037vfv096>

History of Religions | Karaman, Türkiye

Abstract

The Spanish physician Michael Servetus, who is considered as the founder of Unitarian Universalist Association, stood out in the history of Christianity with his anti-trinitarian opinions. Servetus, who criticized the Trinity in many of his works, was first declared a "heretic" on the grounds that he departed from the mainstream theological line of Christianity, which was pro-Trinitarian, and then burned to death in the city centre of Geneva in 1553 as a result of Calvin's directives. A closer look at Servetus' views reveals that he based his anti-trinitarian views on the Bible. However, it is remarkable that he sometimes refers to ancient Greek philosophers, sometimes to early church fathers, sometimes to Jewish and sometimes to Islamic literature in order to substantiate his claims. The idea of the Trinity has consistently been denied by some theologians and some groups throughout the history of Christianity on the grounds that it violates the monotheistic tenet. The Ebionites, Dynamic Monarchians, or Arians are instances in the context of Early and Late Antiquity. In this sense, Michael Servetus, a Spanish physician and theologian, is equally significant. Christian Michael Servetus (1509–1553) denied the Trinity as a central tenet of Christianity. He is not the only Christian in history to reject the doctrine of the Trinity, but what distinguishes him as significant is that he made significant contributions to the field of medicine and that serious writings about his theological beliefs have persisted to the present day. In the Christian world, there have always been approaches that root Servetus' anti-trinitarian ideas in Arius. As is known, Arius lived in the IVth century and his ideas on the relationship between God and Christ caused great controversy at the time. However, it does not seem possible to accept Servetus as a follower of Arius. As a matter of fact, when Arius' theological views are examined, it is seen that there are very obvious differences between him and Servetus. Whether Servetus may be classified as an Arian is the most crucial point that this article aims to solve. It is also crucial to consider whether or whether Arius and Servetus' perspectives are in agreement, as well as how similar or unlike they are. We must first understand the content of Arius' and Servetus' christological explanations in order to uncover the solutions to the pertinent problems. In order to determine whether there is a relationship between Arius' and Servetus' viewpoints, this essay compares them. It has been noted that neither western literature nor our country's literature has conducted a separate investigation of the topic. The paper makes an effort to fill this vacuum in the literature on this particular occasion.

Keywords

Michael Servetus, Arius, Holy Trinity, Christianity, Christology.

Citation

Fortaci, Talha. "On the Possibility of Identifying Michael Servetus as an Arian". *Rize Theology Journal* 24 (October 2023), 43-54. <https://doi.org/10.32950/rid.1263415>

Publication Information

Type	Research Article		
Process Information	Date of Submission: 10.03.2023	Date of Acceptance: 20.06.2023	Date of Publication: 20.10.2023
Peer-Review	Double anonymized - Two External		
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. This study is based on the doctoral thesis titled "Michael Servetus as a Unitarian Christian and his Understanding of Christianity," completed under the supervision of Prof. Dr. Muhammet Tarakçı at Uludağ University Institute of Social Sciences.		
Plagiarism Checks	Yes - iThenticate		
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.		
Complaints	ilahiyatdergi@erdogan.edu.tr		
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.		
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.		

Abstracting and Indexes

Giriş*

Aslen Libya'lı bir din adamı olan Arius'un (ö.336) tüm görüşleri tam olarak bilinmese de kendi döneminde hâkim olan kristolojik anlayıştan farklı bir yorumu benimsediği nettir. Arius'un, kristolojik bağlamda İsa ile Baba Tanrı ilişkisi açıklanırken her ikisinin de aynı eşitlikte ilah olduğu kabulüne ve İsa'nın Baba ile aynı özden olduğunun söylenmesine sesli tepki gösterdiği bilinmektedir.¹ Arius'un bakış açısında Tanrı tek ve ezeliydi. Tanrı'nın doğrulmamış yegâne varlık olması ve onun haricinde hiçbir varlığın bu özelliğe sahip olmaması temel kabullerdi. Basit manevi bir gerçeklik olarak Tanrı'nın özünün bölünmesi ya da yayılması söz konusu değildi. Yaratılmış herşey Tanrı'nın özünden değil, O'nun iradesiyle yoktan yaratılmıştı. Oğul dâhil tüm mevcudat yoktan var edilmişti zira Tanrı'nın özünün bölünmesi mümkün değildi. Tanrı'nın Baba oluşu ezelden değil, Oğul'u yarattıktan sonra mevzu bahisti. Şayet ezelden Baba olsaması söz konusu olsaydı o durumda Oğul'un da ezeli olması gibi bir durum ortaya çıkacaktı. Oysa ezellilik yalnızca Tanrı'ya has bir özelliktir.² Arius'un bu düşüncelerinden anlaşılan en açık husus, Baba Tanrı'nın ezelliliği ve eşsizliği, Oğul'un ise ezeli olmadığı ve Baba ile aynı eşitlikte olmadığı kabulüdür.

Hristiyanlık tarihinde, tevhit ilkesine halel getirdiği düşüncesiyle teslis öğretisini reddeden teologlar ve gruplar her zaman var olmuştur. Antikçağ ve Geç Antikçağ özelinde bakılırsa, Ebionitler, Dinamik Monarşyanistler veya Ariuşçular bu bakımdan örnek gösterilebilir.³ 16. yüzyılda yaşamış İspanyol hekim ve teolog Michael Servetus da bu bağlamda önem taşıyan bir isimdir.⁴ Michael Servetus (1509-1553), Hristiyanlığın en temel dogması teslisi reddeden bir Hristiyan'dır. Hristiyanlık tarihine bakıldığında teslis anlayışını benimsememiş tek Hristiyan o değildir fakat onu önemli kılan husus hem tıp alanında önemli çalışmaları ve katkıları olan biri olması hem de sahip olduğu teolojik görüşlerle ilgili ciddi eserlerin günümüze ulaşmış olmasıdır. Zira o da teslis öğretisini reddetmiş ve bu nedenle Reformasyon sürecinin önemli aktörlerinden olan John Calvin'in (1509-1564) yönlendirmeleri neticesinde öldürülmüştür. Nitekim Servetus'un görüşleri günümüzde Üniteryan Evrenselci Cemiyeti'nce sürdürülmektedir ki, Servetus bu hareketin kurucusu olarak görülmektedir.⁵ Servetus, çok genç yaşlarında Kutsal Kitab'ı incelemeye başlamış ve geleneksel teslis anlayışı, çocuk vaftizi ve asli günah doktrini gibi inanç konularını ilgilendiren meselelerin Kutsal Kitab'a dayanmadığını ve bu kavramların yanlış yorumlandığını düşünmüştür. Çoğunluk tarafından benimsenen teslis öğretisinin hatalı olduğunu savunan Servetus, gerçekte "bir" Tanrı'nın olduğunu⁶ ve hali hazırdaki dinî anlayışın ve öteki teolojik kabullerin yeniden inşa edilmesini önermiştir.⁷

Michael Servetus, geleneksel teslis doktrininin politeizme eşdeğer olduğu kanaatindeydi. Bununla birlikte, o, geleneksel teslis doktrini kabul etmemesine rağmen kendisinin yorumladığı başka bir Hristiyanlık anlayışını kabul etmiştir. Kullandığı terminoloji teslisçi bir açılıma tekabül etse de teslisin unsurlarına yüklediği anlam gelenekten çok farklıdır. Örneğin o, Oğul İsa Mesih ile ilgili olarak "Baba"dan bağımsız olarak tanrısallık barındıran bir varlık olmadığına vurgu yapmaktadır. Daha açık bir ifadeyle, Oğulun ebedi Kelamın (Logos) ebedi olmayan "Beşer İsa" ile birliğinden bahsetmektedir ve o, Mesih'in bu doğasını

* Michael Servetus'un bir Arius takipçisi olduğuna yönelik iddiaların varlığı ancak bu yaklaşımların doğru olmadığı meselesine "Tevhitçi Bir Hristiyan Olarak Michael Servetus ve Hristiyanlık Anlayışı" isimli doktora tezimizde çok kısa da olsa değinmiştik. Bununla birlikte, konunun müstakil bir araştırma olarak ele alınacak önemi haiz olmasından dolayı bu makale çalışması ortaya çıkmıştır.

¹ Turhan Kaçar, "Ebioniteler'den Arius'a: Eskiçağ Doğu Hristiyanlığında İsa Teolojisi Tartışmaları", *AÜİFD* 44/2 (2003), 201.

² Bilal Baş, *Bir Hristiyan Mezhebi Olarak Aryüşçülük* (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2016), 86-87.

³ Bu gruplarla ilgili detaylı bilgi için şu çalışmalara bakılabilir; Turhan Kaçar, "Ebioniteler'den Arius'a: Eskiçağ Doğu Hristiyanlığında İsa Teolojisi Tartışmaları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44/2 (2003), 187-206; Bilal Baş, *Bir Hristiyan Mezhebi Olarak Aryüşçülük* (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2016); S. G. F. Brandon, "Ebionites", *A Dictionary of Comparative Religion*, ed. S. G. F. Brandon (New York: Scribner, 1970); Zafer Duygu, "Hristiyanlığın Erken Yüzyıllarındaki İsa Teolojisi Tartışmalarında 'Dinamik Monarşyanist' Akıma Özgü 'Monoteist' Kristoloji Ve Bunun 'Ebionit' Kristolojiyle Mukayesesi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 31 (13 Nisan 2018), 329-343.

⁴ Michael Servetus'un hayatı ve eserleriyle alakalı malumat bu çalışmanın kapsamını çok genişleteceğinden burada o bahislere girilmeyecektir. Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. William Hamilton Drummond, *The Life of Michael Servetus* (London: John Chapman Press, 1848); Talha Fortacı, *Teslis Karşıtı Bir Hristiyan Michael Servetus* (İstanbul: Kabalıcı Yayınları, 2022).

⁵ Üniteryanizm, geleneksel teslis anlayışını reddeden ve tek şahsiyeti olan 'monoteist' tanrı anlayışı üzerine şekillenmiş bir dinî düşüncedir. Üniteryan hareketin kabullerine bakıldığında, aklın rolünü daima ön planda tutmayı ve özgür düşünebilmeyi benimsediği görülmektedir. Üniteryan hareketin günümüzdeki temsilcileri Üniteryan Evrenselci Cemiyeti adı altında bir araya gelmişlerdir. Detaylı bilgi için bk. Earl Morse Wilbur, *A History of Unitarianism: Socinianism and Its Antecedents* (Boston: Beacon Press, 1945); İsmail Yılmaz, *Üniteryanizm'in Doğuşu ve Bunu Etkileyen Dini Faktörler* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 1994); Talha Fortacı, "Üniteryan Evrenselci Cemiyeti ve Günümüz Hristiyanlığındaki Yeri" (Dinler Tarihi Lisansüstü Sempozyumu, Ankara: ASBÜ Yayınları, 2023), 571-770.

⁶ Michael Servetus, *RC*, çev. Christopher A. Hoffman - Marian Hillar (Lewiston: The Edwin Mellen Press, 2007), 106.

⁷ Talha Fortacı, "The Trinity in the Theology of Michael Servetus", *Oksident* 4/2 (2022), 179.

“karışım” (Tanrı-beşer kombinasyonu) olarak nitelendirmektedir.⁸ Onun terminolojisinde “şahıslar”dan bahsetmenin imkanı yoktur. Servetus teslisin unsurları olan Baba, Oğul ve Kutsal Ruh’u tanrısalılıkta içkin olan “şahıslar” ya da “varlıklar/özler” olarak değil, Tanrının eylem/tezahür biçimleri olarak anlamak taraftarıdır.

Batı literatürü incelendiğinde, özellikle geleneksel teslis öğretisini benimsemiş Hristiyan yazarların Servetus’u, “kendi döneminin Arius’u” şeklinde niteledikleri gözlenmektedir.⁹ Örneğin, 16. yüzyılda Tiziano Vecelli isimli bir sanatçı tarafından teslise dair bir tablo yapılmıştır. Bu tablo hakkında yazılan bir eleştiri metninde eserde iki unsurun ön plana çıktığı ifade edilmektedir. Söz konusu temsillerin ilkinde, Baba ve Oğul eş tözel olarak betimlenmektedir. İkincisinde ise Ariusçu düşüncelere karşı geleneği savunduğu düşünülen Verona’lı St. Peter’in¹⁰ teslise olan imanını tasdik edişine ve Ariusçularla olan mücadelesine atıf vardır. Bu itibarla C.S. Harbison, Michael Servetus’u “modern Ariusçuluk” tabir ettiği bir akımın temsilcisi gibi sunmakta ve onu “dönemin Arius’u” tabir etmektedir.¹¹ Buna benzer şekilde, ünlü reformculardan Oecolampadius da Servetus’u Arius’un bir takipçisi addeden ilk yazar olarak tanımlanmaktadır. Yine o süreçte bu isimler arasında Basel vaizi Oswald Myconius ve Zürih’li reformcu Heinrich Bullinger de dahildir.¹² Michael Servetus’u ve onun günümüzdeki takipçileri olan Üniteryanları Arius’un müritleri olarak tanımlayan daha pek çok örneğe referans verilebilir ama listeyi uzatmaya ihtiyaç yoktur.

Bu makalenin cevaplamak istediği en önemli soru ise Servetus’un bir Ariusçu olarak nitelendirilip nitelendirilemeyeceğidir. Arius’un görüşleriyle Servetus’un görüşlerinin uyuyup uyuşmadığı, aralarında hangi ölçüde paralellik olduğu veyahut ne ölçüde farklılıklardan bahsedilebileceği soruları da ayrıca önemlidir. İlgili soruların cevabını bulmak için öncelikle Arius ve Servetus’un yaptıkları kristolojik açıklamaların muhtevalarına hâkim olmak durumundayız. Dolayısıyla bu makale, Arius ve Servetus’un görüşlerini mukayese ederek aralarında bir bağlantı olup olmadığını ortaya çıkarmayı hedeflemektedir. Gerek ülkemiz gerekse batı literatürü tarandığında konuyla ilgili müstakil bir çalışmanın olmadığı görülmüştür. Dolayısıyla bu makale, literatürdeki boşluğa bir katkı çabası taşımaktadır.

1. Arius ve Kristolojisi

Arius ile ilgili yazan tüm akademisyenlerin işaret ettiği en önemli problem, Arius’a dair bugün elimimizdeki metinlerin büyük çoğunluğunun onun düşmanları tarafından kaleme alınmış olmasıdır.¹³ *Thalia* adlı eserinin yalnızca bazı bölümleri günümüze ulaşmıştır. Bu durum, Arius’un düşüncesini incelemek için tatmin edici olmayan bir temel sunsa da yeni belge niteliğinde keşifler yapılabilecek muhtemelen sahip olabileceğimiz tek avantaj yorumlama tekniğinin ve edebi tenkidin incelikleridir. Bununla birlikte, Arius hakkında tarihsel olarak bazı net bilgilere de sahibiz. Örneğin, Hristiyanlık aslında ilk dönemlerinden itibaren pek çok farklı inanç akımınca temsil edilmiştir. Bir zaman sonra teslis düşüncesi nispeten sivrilmiş ve hatta en sonunda da Roma yönetiminin desteğiyle ana akım görüşe dönüşmüştür. Ariusçuluk ise bu süreçte teslisçi yorum karşısındaki en güçlü alternatif olarak dikkat çekmiştir. Ayrıca ifade etmek gerekir ki, Arius’un kim olduğu, kristolojisi ve sahip olduğu Hristiyanlık anlayışı ise başlı başına bir tez konusudur ve hali hazırda bununla ilgili müstakil çalışmalar vardır.¹⁴ Bizim bu başlıkta Arius’un teolojisini bir bütün olarak ele alma niyetimiz yoktur ancak Servetus’la ilgili kendi argümanlarımızı ortaya koymak için bazı temel hususlara işaret etmenin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Arius teolojisine göre, Mesih ya derece itibarıyla Baba Tanrı karşısında daha düşük statüyü haiz ikinci bir ilahtı ya da ilah değilse bile diğer dünyevî varlıklardan şu veya bu ölçüde daha üstün bir beşerdi. Arius ve onun takipçileri, Tanrı’nın Kelamı (Logos) addettikleri Mesih’in dünya yaratılmadan önce var olduğu düşüncesini taşımışlardır. Fakat onlara göre, Mesih’in sonsuzluğun başlangıcından sonra (Tanrı tarafından) yaratılmış olması, bir zamanlar Mesih’in hiç olmadığı bir zaman diliminin varlığını kabul etmeyi de mücbir kılmaktadır.¹⁵ Bu açılardan bakıldığında Arius düşüncesinin geleneksel teslis anlayışından farklı olduğu fakat mutlak bir tek tanrıcılığı yansıtmadığı da anlaşılmaktadır. Ayrıca, Arius’un Katolik Kilise’nin benimsediği manada

⁸ Michael Servetus, *The Two Treatises of Servetus on The Trinity*, çev. Earl Morse Wilbur (Londra: Cambridge: Harvard University Press, 1932), 211; Michael Servetus, *Restoration of Christianity*, çev. Christopher A. Hoffman - Marian Hillar (Lewiston: The Edwin Mellen Press, 2007), 363.

⁹ E. Calvin Beisner, *God in Three Persons* (Wheaton: Tyndale House Publishers, 1978), 17-18; Hans J. Hillerbrand (ed.), *The Protestant Reformation* (U.S.A.: Happer Perennial, 1968), 314; Alfonso Maria de’ Liguori, *The History of Heresies and Their Refutation*, çev. John T. Mullock (Dublin: James Duffy, 1857), 350-351.

¹⁰ Hristiyanlık ve özellikle teslis hakkındaki görüşlerinden dolayı 1250’de İtalya’da engizisyon mahkemesi tarafından öldürülen ve engizisyon şehidi olarak bilinen kişidir. Bk. W. A. Hinnebusch, *The Dominicans, A Short History* (Ireland: Dominican Publications., 1985), 42.

¹¹ Craig S. Harbison, “Counter-Reformation Iconography in Titian’s Gloria”, *The Art Bulletin* 49/3 (1967), 244-246.

¹² Peter Hughes, “The Face of God: The Christology of Michael Servetus”, *JUJH* 40 (2017 2016), 26-27.

¹³ Rowan Williams, *Arius: Heresy and Tradition* (U.S.A.: Wm. B. Eerdmans Publishing, 2002), 95.

¹⁴ Arius ile ilgili bağımsız bazı çalışmalara örnek olarak bkz. Baş, *Bir Hristiyan Mezhebi Olarak Aryüşçülük*, 2016; Christopher Stead, “Arius on God’s ‘Many Words’”, *The Journal of Theological Studies* 36/1 (1985), 153-157; Haugaard William P., “Arius: Twice a Heretic? Arius and the Human Soul of Jesus Christ”, *Church History* 29/3 (1960), 251-263.

¹⁵ Athanasius, “Four Discourses against the Arians”, <https://www.newadvent.org/fathers/28161.htm> (02 Kasım 2022), 1.4.1.

olmamakla beraber teslisi kabul ettiği fakat daha farklı olarak hiyerarşik bir teslis anlayışına sahip olduğu aktarılmaktadır.¹⁶ Daha açık bir ifadeyle, Arius ile geleneksel teslis öğretisi arasındaki en büyük fark Oğul'un Baba ile birlikte aynı özden olup olmadığı ile ilgilidir. Hâkim teslis anlayışında Oğul Baba ile aynı özden ancak Arius'a göre Oğul'un Baba ile aynı özden olması söz konusu olamaz.¹⁷

Arius'un teslis taraftarlarından ayrıldığı noktalar şu şekilde özetlenebilir: İsa Mesih dahil olmak üzere hiç kimse Tanrı'yı göremez ve kavrayamaz. İsa Mesih, Tanrı'nın mahiyeti hakkında bir bilgiye sahip değildir. Ancak o diğer mahlukattan mertebe olarak üstte olduğu için diğerlerine nazaran daha çok şey kavrar. Bölünme ve paylaşma gibi hususlar Tanrı'nın özü için söz konusu değildir. İsa Mesih yaratılmadan önce Tanrı "Baba" değildi. İsa Mesih bir zaman diliminde var oldu ve İsa Mesih'in varlık bulmadığı bir zaman dilimi vardı. Ezeli olan yalnızca Tanrı'dır. İsa ezeli değildir. Tanrı'nın irade etmesi suretiyle İsa Mesih yaratılmıştır. Her ne kadar Mesih de "tanrı" diye niteleniyorsa da ona atfedilen bu özellik kendisine verilmiş bir unvandan ibarettir. Mesih'e atfedilen "Tanrı Oğlu" gibi unvanlara gelince, Mesih bu gibi yücelik belirten sıfatları kendi üstün erdemiyile kesp etmiştir. İsa Mesih, mahluktur ancak diğer tüm mahlukattan üstündür. Bir beşer olması hasebiyle İsa değişim ve hataya konu olabilir. Kutsal Ruh da derece itibarıyla İsa Mesih'ten aşağıdadır. Mecazen de olsa Kutsal Ruh'un Tanrılığından bahsedilemez.¹⁸

2. Servetus Bir Ariuşçu Muydu?

Teslis karşıtı kimselerin ya da biraz farklı kristolojik pozisyonları savunanların Ariuşçu ilan edilmeleri Hristiyanlıkta âdettendir. Yani Servetus'un Ariuşçulukla itham edilmesi, çok büyük bir ihtimalle, bu sebebe de dayanmaktadır. Bu doğrultuda, Servetus'u bir Ariuşçu olarak tanımlayabilmek için öncelikle bazı soruların cevabı aranmalıdır; Servetus gerçekten Arius'un görüşlerini mi benimsemiştir? Eserlerinde Arius ve düşüncesine dair olumlu referanslar veyahut onun kristolojisini tasdik eden ipuçları var mıdır? Servetus'un teslis anlayışı ile Arius'un öğretileri arasında nasıl bir bağ vardır? Bu aşamada konuyu daha açık ifade edebilmek adına Servetus'un geleneksel teslis öğretilerine karşı yaklaşımını netleştirmek önemlidir.

Servetus, teslisçi teolojide var olan Tanrı'da üç cevher veya hipostaz (hypostases) olduğu anlayışının gerçekte tabiat olarak da üç eşit Tanrı olduğu anlamına geldiğini ifade etmektedir. Teslis yanlılarının tözel olarak üç ayrı ve farklı şey kabul ettiklerini ve bu unsurların her birinin (ya da ifade ettikleri gibi hipostazların) ilah olduğu konusunda kesin kanaate sahip olduklarını belirtir. Ona göre bu durum, kati surette birbirine hem eşit ve hem de farklı üç Tanrı'nın ortaya çıkmasını doğurur. Servetus'un düşüncesine göre mahiyet ve sayı bakımından birbirinden farklı olan bu hipostazlar şayet ayrı ayrı Tanrı'nın birer yüklemi olarak da kabul edilecekse neticede onların sayısı kadar da Tanrı'nın ortaya çıkması söz koonusu olacaktır. Zira ne kadar yüklem varsa bir o kadar da özne olmak zorundadır. Teslis taraftarlarına göre bu anlayış her ne kadar bir 'tek Tanrı' düşüncesi anlamına gelse de esasen vakıa üç Tanrı'lı bir durumun ifadesidir.¹⁹ Onun değerlendirmesine göre normal zekaya sahip her birey, insanların ibadet için yönlendirildiği "üç ayrı şey" olduğunu zaten görecektir. Bununla birlikte, teslis taraftarları birbirinden bağımsız olarak Tanrı olan bu üç uknumun nasıl "tek" Tanrı yaptığını tatmin eder bir biçimde izah edememekte veya öğretememektedir. Servetus bu durumu "insanın aklında çözülemeyen bir şaşkınlık ve açıklanamayan bir karışıklık" olarak tanımlamakta ve aynı zamanda eş özlü üç ilahın olduğunu söylemenin küfürlerin en büyüğü ve Tanrı'ya karşı büyük bir saygısızlık olduğunu ifade etmektedir.²⁰ Burada önemle belirtilmesi gereken husus şudur: Servetus 16. Yüzyılda yaşamış bir isimdir ve tam olarak karşı olduğu husus müesses teslis doktrinidir. Ancak Arius'un yaşadığı dönem dikkate alındığında tam manasıyla teşekkül etmiş bir teslis doktrininden bahsedilemez. Bununla birlikte, ilâhî özün bölünmesi konusunda Servetus ve Arius'un benzer bir pozisyonda olduklarını söylemek bile mümkündür. Fakat yukarıda da ifade edildiği üzere Arius'un geleneksel manada olmasa da kendisinin tanımladığı hiyerarşik bir teslis anlayışını benimseyip benimsemediği konusu tam net değildir. Bu durumun net olmayışı ve Servetus'un da kesin bir geleneksel teslis öğretisi karşıtı olduğu hususları birlikte düşünüldüğünde, onun bir Ariuşçu olarak değerlendirilemeyeceğine yönelik bir kabul yanlış olmayacaktır.

Servetus teslis formülasyonunu reddetmekte ve burada konuyla ilgili kendi mantıksal izahını yapmaktadır. Fakat Servetus'un teslisin Hristiyanlıkta olmadığı veyahut olmaması gerektiğine dair savının en önemli ispat kaynağı Kitab-ı Mukaddes'tir. Teslis karşıtı görüşlerini temellendirirken yaptığı açıklamaların büyük çoğunluğu Kutsal Kitap referanslarına dayanmaktadır. Servetus'un kendi ifadelerine göre, Kutsal Kitap Baba'dan, Oğul'dan ve Kutsal Ruh'tan bahsetmektedir fakat metinden hareketle

¹⁶ Kaçar, "Ebioniteler'den Arius'a: Eskiçağ Doğu Hristiyanlığında İsa Teolojisi Tartışmaları", 202.

¹⁷ Baş, *Bir Hristiyan Mezhebi Olarak Ariuşçülük*, 2016, 90.

¹⁸ Servet Doğan, *Ariuşçu Hristiyanlık* (Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2021), 43-44.

¹⁹ Talha Fortacı, *Teslis Karşıtı Bir Hristiyan Michael Servetus*, 150.

²⁰ Allwoerden Heinrich Von - Mosheim Johann Lorenz Von, *Historia Michaelis Serveti* (Helmstad: Stanno Buchholtziano, 1728), 131. Servetus'un Cenevre'deki duruşmasından önceki bir konuşması.

mevcut haliyle var olan kurumsal teslis doktrinini temellendirebilecek açık bir ifadenin varlığından söz etmenin imkanı yoktur. Dolayısıyla teslis inancı, ne mantıkla ne de Kutsal Kitap'la bağdaştırılabilir bir doktrindir.²¹

Servetus, daha ilk eserinde (De Trinitatis Erroribus Libri Septem 1531) İsa Mesih'in bir hipostaz olmadığını, bir beşer olduğunu ve bunun hem ilk dönem kilise Babaları tarafından hem de Kutsal Yazılar tarafından net bir biçimde izah edildiğini yazmaktadır.²² Onun düşüncesine göre, diğer dini geleneklere mensup bireylerin Hristiyan olmalarının önündeki en büyük engel de teslis anlayışıdır. İsa ve Kutsal Ruh gibi isimler Tanrı'nın farklı yönlerini bize göstermek için kullanılan terimlerdir. Ki zaten Tanrı, her biri farklı bir mesaj ifade etsin diye Kutsal Kitap'ta farklı isimlerle kendini bize tanıtmaktadır. Ayrıca, teslis doktrinini izah etmek için Yunan Felsefesinden devşirilmiş hypostasis (şahıs) ya da ousia (öz) gibi kavramların hiçbiri Kutsal Kitap'ta yer almamaktadır. Kutsal Kitap'ta geçen Baba, Oğul ve Kutsal Ruh gibi kavramlar Tanrı'nın çeşitli eylemlerine veya tezahürlerine referans yapmaktadır.²³ Daha açık bir şekilde ifade edilecek olursa, Servetus'a göre Oğul bir beşerdir. Kutsal Ruh da kendi içerisinde tanrısallık barındıran bir varlık değil, bilakis Tanrı'nın görevlendirdiği bir "Kul"dur.²⁴

Servetus'un teslis hakkındaki açıklamalarının detayına inildiğinde en dikkat çekici noktalardan biri onun İsa Mesih ve Kutsal Ruh'u Tanrı'nın birer tezahürü olarak yorumlamasıdır. Yani Servetus'a göre İsa Mesih ve Kutsal Ruh ayrı birer Tanrı değil "Baba" tabir edilen Tanrı'nın birer tezahür biçimi veyahut enkarnasyonlarıdır.²⁵ Bu yorum önemlidir zira Servetus'u Modalist Monarşiyenist akımın görüşlerine yaklaştırmaktadır. Modalist Monarşiyenist akım miladi ikinci yüzyılda ortaya çıkmış, Tanrı'nın mutlak egemenliğine vurgu yapan ve Tanrı'nın birliği düşüncesini temel alan bir yaklaşım olarak bilinmektedir. Bu akımın temsilcileri "bir" olarak kabul ettikleri Tanrı'nın eşzamanlı, bağımsız, ardışık üç başka formda veya görünümde tecelli ettiğini ancak hakikatte tek bir şahsiyet olduğunu düşünmektedir.²⁶ Buradan bakıldığında Servetus'un kristolojik bakış açısı ile Modalist Monarşiyenist akımın konuyla ilgili izahları arasında büyük bir benzerlik göze çarpmaktadır. Ancak Arius'un hiçbir zaman söz konusu kristolojiye benzeyen veyahut bunu andıran yorumları olmamıştır. Daha önce de ifade edildiği üzere Arius "benzer öz" anlayışını benimsemektedir. Dolayısıyla Servetus ve Arius arasında bu perspektiften bir paralellik kurmak zordur. Servetus'u Modalist Monarşiyenizm'e yaklaştıran bir açıklaması şu şekildedir;

Temel ilahî mod benzersizdir ve diğerlerinin temelidir. Bu, sadece İsa Mesih'in bedeninde ve ruhunda mündemiç olan sınırsız ilahî biçimdir. Söz konusu biçim iki yönlüdür ve bu temelde iki "şahıs"tan bile bahsetmek mümkündür. Bunlar Tanrı'nın Kelam içerisindeki görünüş biçimi ve Ruh'un içerisindeki iletişim biçimidir; yani bedensel mod ve ruhsal modlardır.²⁷

Esasen Servetus'un kristolojisini tek bir çatı altında sınıflandırmak zordur. O bazen yaptığı yorumlarla Modalist Monarşiyenist akıma yaklaşırken bazen de Dinamik Monarşiyenizm'in görüşlerine benzer açıklamalarda bulunmuştur. Hristiyanlık tarihinde ilk defa ne zaman ortaya çıktıkları tam olarak bilinemese de tıpkı Modalist Monarşiyenizm'de olduğu gibi Dinamik Monarşiyenizm için de miladi ikinci yüzyıla referans verilmektedir. Adaptasyonizm olarak da isimlendirilen Dinamik Monarşiyenizm'in en önemli kabulü "Mutlak Egemen" Tanrı ile İsa Mesih arasında her bakımdan ayrılık olduğudur. Yani bu akımın temsilcilerine göre İsa Mesih hiçbir şekilde "Mutlak Tanrı"nın cisimleşmiş şekli olamaz. Ne İsa Mesih ne de Kutsal Ruh Tanrı'nın birer tezahürü veyahut da enkarnasyonudur.²⁸ Servetus, İsa Mesih'in bir hipostaz değil onun mucizevi bir biçimde doğan gerçek bir Oğul olduğunu ve Kutsal Ruh'un da ayrı bir Tanrı olarak tesis edilmesinin büyük bir hata olduğunu ifade ederken Dinamik Monarşiyenizm'e çok benzer bir konumda yer almaktadır.²⁹ Bununla birlikte Servetus ve Arius arasında bu konuda da bir söylem birliği veyahut benzerliğinden bahsetmenin imkânı yoktur. Nitekim hem Servetus³⁰ hem de Dinamik Monarşiyenizm'e göre İsa Mesih'in varlığı

²¹ Servetus, *The Two Treatises of Servetus on The Trinity*, 38,49-50,58; Servetus, *Restoration of Christianity*, 5-11; S.C. Mitchell, "A Stricture on Schaff's Account of Servetus", *The American Journal of Theology* 1/2 (1897), 452-453; Maria Tausiet, "Magus versus Falsarius: A Duel of Insults between Calvin and Servetus", *Reformation & Renaissance Review* 10/1 (2008), 76-77; Talha Fortacı, *Teslis Karşıtı Bir Hristiyan Michael Servetus*, 197.

²² Servetus, *The Two Treatises of Servetus on The Trinity*, 3.

²³ Martin I. Klauber, "Servetus, Michael (1511-53)", *The Dictionary of Historical Theology*, ed. Trevor A. Hart (Milton Keynes: Paternoster Press, 2000), 521; Udo Thiel, *The Cambridge History of Seventeenth-Century Philosophy*, ed. Daniel Garber - Michael Ayers (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 1/872; Roland Bainton, *Hunted Heretic* (Boston: Beacon Press, 1953), 8-9; Talha Fortacı, *Teslis Karşıtı Bir Hristiyan Michael Servetus*, 197.

²⁴ Bazı araştırmacılar Servetus'un esasen teslis doktrinini reddetmediğini, onun yalnızca Yunan Felsefesinden Hristiyanlığa geçmiş terimlere karşı olduğunu ve özellikle İznik Konsili'nde alınan kararlara tepki gösterdiğini düşünmektedir. Bu tarz çıkarımların doğrudan Servetus'un kaynakları incelenerek yapılmış yorumlar olduğu şüpheldir. Bunun yanında, Servetus'un pozisyonunu nitelendiren en doğru kavramın 'teslis karşıtı' olmadığı fakat onun aslında 'geleneksel doktrin karşıtı' olarak betimlenebileceğini ifade eden yaklaşımlar da bulunmaktadır. Bk. George Huntston Williams, *The Radical Reformation* (Philadelphia: West Minster, 1962), 57-58. Hughes, "The Face of God: The Christology of Michael Servetus", 23-24; Talha Fortacı, *Teslis Karşıtı Bir Hristiyan Michael Servetus*, 196.

²⁵ Talha Fortacı, *Teslis Karşıtı Bir Hristiyan Michael Servetus*, 196-201.

²⁶ Zafer Duygu, *Hristiyanlık ve İmparatorluk* (İstanbul: Divan Yayınları, 2017), 220-221.

²⁷ Servetus, *Restoration of Christianity*, 180-181; Talha Fortacı, *Teslis Karşıtı Bir Hristiyan Michael Servetus*, 145.

²⁸ Konuyla ilgili detaylı okuma için bk. Duygu, *Hristiyanlık ve İmparatorluk*, 223-230.

²⁹ Servetus, *The Two Treatises of Servetus on The Trinity*, 3-4.

³⁰ Servetus, *Restoration of Christianity*, 170.

Meryem'den doğumuyla başlamaktadır. Oysa Ariuşçu düşüncede İsa Mesih yaratılan ilk varlıktır ve hatta dünya İsa Mesih vasıtasıyla yaratılmıştır.³¹ Görüldüğü üzere Dinamik Monarşiyenizm ile Ariuşçu düşünce arasında önemli bir ayrım bulunmaktadır ve bu bakımdan Servetus'u bir Ariuşçu olarak değerlendirmenin mümkün olmadığı yerlerden biri de burasıdır.

Servetus'u bir Ariuşçu olarak nitelendirmenin zor olduğuna ilişkin bir başka argüman, kendisinin bizzat bir Ariuşçu olduğunu reddetmesi ve hatta Ariuşçu düşünceleri ciddi şekilde eleştirmesidir. O bu aşamada, Ariuş'un Oğul ve Baba hakkındaki açıklamalarını "aptalca" bir yaklaşım olarak tanımlamakta; ayrıca onun Mesih'in yüceliğini hiç takdir etmediğini ve Tanrı ile beşer arasında yeni bir varlık ortaya çıkardığını iddia etmektedir.³² Burada tartışma konusu olan esas nokta, Kutsal Kitap'ta geçen "Baba benden büyüktür" ifadesidir.³³ Servetus, Ariuş'un bu ifadeyi yanlış yorumlayarak Tanrılıkta bir ayrım meydana getirdiğini düşünmektedir. Oysa İsa Mesih'in bu sözleri Baba ile ayrı özlere sahip olduğu şeklinde bir çıkarıma izin vermemektedir.³⁴ Servetus'un ifadelerine bakıldığında onun "Bir ouσία" düşüncesine sahip olduğunu söylemek mümkündür. Bu yönüyle Ariuşçulardan ayrılmaktadır; çünkü onlar cevher birliği değil benzerliği düşüncesini taşımaktadırlar.³⁵ Servetus, burada geleneksel teslis anlayışına yaklaşmaktadır; zira onlar da ouşiada birlik düşüncesindedir. Ancak bu defa da onlardan hypostas is düşüncesi yönünden ayrılmaktadır; nitekim o şahsiyet farklılığını da reddetmektedir.

Servetus'un Ariuş ve taraftarları hakkındaki en önemli eleştirilerinden biri, zamanın dini otoritelerine karşı kahramanca bir duruş sergilemekten ziyade sahip oldukları yanlış teolojik düşüncelerden dolayı mevcut geleneksel teslis doktrinin ortaya çıkmasında başat rolü oynadıkları şeklindedir. Servetus, ayrıca, Ariuş ve taraftarlarınca savunulan düşünceleri "şeytan tarafından icat edilen söylemler" diye nitelemekte, bu düşüncelerin insanların zihin dünyalarında gerçek Mesih'in şahsiyetine ilişkin birtakım tereddütler oluşturarak âdeta hakikate engel teşkil ettiğini ileri sürmektedir.³⁶ Bu değerlendirmelerden anlaşılabilir, Servetus'a göre, ömrünü yanlışlığını ispat etmekle geçirdiği geleneksel teslis doktrininin ortaya çıkmasındaki en temel etken Ariuş ve düşünceleridir. Bu aşamada ifade etmek gerekir ki Servetus'un Ariuş ve taraftarları hakkındaki bu düşüncelerini haklı bir eleştiri olarak değerlendirmek zordur ve Servetus'un Ariuşçu düşünceye yönelttiği kristolojik eleştirilerinde ne derece haklı olduğu tartışılmalıdır. Şöyle ki, Servetus yukarıda da ifade edildiği üzere hali hazırda teslis doktrininin Ariuşçular yüzünden ortaya çıktığı gibi bir anlayışa sahiptir.³⁷ Oysa geleneksel teslis anlayışı Hristiyanlık tarihine bakıldığında miladi II. asırda varlığı bilinen bir olgudur. Daha sonra I. İznik Konsili'yle (325) başlayan süreç ve akabinde toplanan diğer konsillerle birlikte bugünkü kurumsal doktrin ortaya çıkmıştır. Hal böyleyken Servetus'un Ariuşçuları suçlamasının sebebi merak edilebilir. Servetus'un buradaki en önemli savı şudur: İznik Konsili Ariuşçu düşüncelere karşı toplanmıştır ve dolayısıyla orada alınan tüm kararlar Ariuşçu yaklaşıma bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla I. İznik Konsili ile başlayan hatalar silsilesi ve günümüze kadar gelen bu "hatalı" doktrin Ariuşçular yüzünden şekillenmiştir.³⁸ Servetus'un burada konuya duygusal bir biçimde yaklaştığı ve tarihsel gerçekleri iskaladığı söylenebilir. Zira I. İznik Konsilinde alınan kararların sanki daha önce olmayan kabuller olduğu ve sadece orada Ariuş'a bir tepki olarak ortaya çıktıkları gibi bir durumun varlığından bahsetmek mümkün değildir. Hem Ariuş'un temsil ettiği gelenek hem de teslis taraftarlarının sahip oldukları yaklaşımlar I. İznik Konsilinden önce de var olan olgulardır. Bu bakımdan IV. Yüzyılda yaşamış ve Oğul'un Baba ile aynı özden olamayacağını savunmuş Ariuş'u bununla ilintilendirmek doğru olmayacaktır. Ayrıca Ariuş'un otoriteye başkaldırması da bilinen bir vakiadır ve Servetus'un bu eleştirisi de haklı bir zemine dayanmamaktadır. Burada konunun daha iyi anlaşılması bakımından Servetus'un Kelam (Logos) ve Oğul hakkındaki kabullerinin detaylandırılması önem arz etmektedir.

3. Kelam'ın Ezeliliği

Öncelikle ifade etmek gerekir ki, Servetus Kutsal Kitap'ta geçen Oğul ve Kutsal Ruh kavramlarını teslisin birer unsuru olarak kabul etmemekle birlikte bunlara dair kendine has bazı teolojik yorumlar yapmıştır. Bu açıdan bakıldığında, Oğul, Kitab-ı Mukaddes'te geçen bir kavram da olsa Servetus'un teolojik düşüncesinde bağımsız olarak değerlendirilmektedir. Servetus'a göre, İsa Mesih gerçek manada Tanrı'nın oğludur fakat bu oğulluk enkarnasyondan sonra gerçekleşen bir durumdur. Yani, enkarnasyondan önce yalnızca Kelam'ın varlığından bahsedilebilir. Enkarnasyonun öncesinde Oğul diye bir unsurun varlığından

³¹ Duygu, *Hristiyanlık ve İmparatorluk*, 233.

³² Servetus, *The Two Treatises of Servetus on The Trinity*, 22.

³³ Yuhanna 14: 28.

³⁴ Servetus, *The Two Treatises of Servetus on The Trinity*, 22.

³⁵ Servet Doğan, *Ariuşçü Hristiyanlık*, 33-44.

³⁶ Servetus, *Restoration of Christianity*, 30-31.

³⁷ Servetus, *Restoration of Christianity*, 30-31.

³⁸ Servetus, *Restoration of Christianity*, 30-31.

bahsedilemez. Enkarnasyondan sonra ise Kelam kendi varlığını nihayete erdirmiş ve Tanrı Oğlu olarak ortaya çıkmıştır.³⁹ Dolayısıyla, Servetus burada Dinamik Monarşyanist akıma özgü bir görüşü savunmuş olmaktadır. Peter Hughes, Servetus'un zihnindeki Oğul'u "Tanrı'nın ezeli yönünün ebedi olmayan bir aşaması" olarak tanımlar.⁴⁰ Geline bu noktada, Servetus'un teslis karşısı görüşleriyle buradaki açıklamalarının bir paradoks meydana getirdiği akla gelebilir. Ancak, Servetus'un düşüncesinde bir doktrin olarak teslis ve bu teslisin bir unsuru olarak oğul ile kendisinin Tanrı-beşer kombinasyonu olarak "karışım" şeklinde isimlendirdiği oğul çok farklı şeylerdir. Onun düşüncesinde oğul, Tanrı'dan bağımsız bir varlığı olan ayrı Tanrı değil, bizzat Tanrı'nın kendisinden bir ilahlilik bahşederek insanlığın acılarını dindirmek üzere görevlendirdiği kendi kelimadır.⁴¹

Servetus'un Arius'un "[Kelam'ın] olmadığı bir zaman vardı" şeklindeki ünlü iddiasını kabul edip etmediği merak edilebilir. Esasen yukarıda buna kısmen de olsa işaret edilmişti ancak biraz daha detaylandırmak gerekir. Kendi döneminde Servetus'a en ciddi eleştirileri getiren ünlü reformcu John Calvin, onun bu konuda ne söylediği konusunda çok emin olmadığını ifade eder. Calvin'e göre Servetus "Bazen Kelam'ın ezeli olduğunu ima etmiş, bazen de dünyanın yaratılışında var olmaya başladığını söylemiş"⁴² olsa da esasen Servetus'un zihni bu hususta oldukça berraktır. Yuhanna İncili'nde yer alan "Başlangıçta Söz vardı"⁴³ ifadesinin bir yansıması olan bu tartışmada Servetus'un Kelam'ın ezeli olduğunu düşünen tarafta olduğu anlaşılmaktadır. Zira "Mesih'in ilahi akılda temsil edilen ilk şey" olduğu kanaatindedir.⁴⁴ Yaratılıştan önce ve ezelden beri var olan "ideal düşünce"den kasıt aslında Kelam'dır (Logos).

Kelam'ın ilahi akılda temsil edilen ilk şey olduğu anlayışı üzerinde düşünüldüğünde, bunun Mesih'ten önce bir zamanın olması gerektiği anlamına mı geldiği yoksa Tanrı'nın ezellilikten itibaren onu aklında tuttuğu için Kelam'ın da mı ezeli olduğu soruları akla gelebilir. Servetus'un burada da Kelam'ın ezeli olduğunu ima ettiğini söylemek mümkündür.⁴⁵ Bunun en önemli sebebi, onun Kelam'ı Tanrı'dan bağımsız ayrı bir varlık olarak tasavvur etmiyor oluşudur. Burada Kelam'ın sonsuzluğun değil zamanla mukayyet olan evrenin oluşumuyla ilişkilendirildiği görülmektedir zira "Tanrı her şeye onun aracılığıyla üfledi ve kendi ruhunu onun vasıtasıyla doldurdu" derken tam da bunu kastetmektedir.⁴⁶ Bununla birlikte, Hughes gibi bazı araştırmacılar Kelam'ın ezelliliği konusunda Servetus'un muğlak bir tavır sergilediği ve konuyu net bir şekilde ortaya koymaktan ziyade etrafında dolaştığı kanaatindedir.⁴⁷ Servetus'un bu konu özelinde de Ariusçu düşünceden net bir biçimde ayrıldığını söylemek mümkündür. Çünkü Ariusçu yaklaşıma göre Kelam'ın ezelliliğinden bahsetmek zordur.

Geleneksel Hristiyanlık anlayışında Oğul Baba ile aynı doğaya sahiptir; dolayısıyla tanrılık bakımından aralarında bir fark yoktur. Bu durum 325 yılında İznik'te toplanan ekümenik konsille kabul edilmiştir.⁴⁸ Esasında bu konsilin en temel tartışma konularından biri, Oğul'un ezeli olmadığını ve Baba ile aynı derecede bir ilah olamayacağını iddia eden Arius'un görüşleridir ve zaten konsil kararları uyarınca Arius aforoz edilmiştir. Servetus'un "Oğul" kavramına dair düşünceleri hem Arius'un görüşlerinden hem de geleneksel Hristiyanlığın İznik Konsili'nde belirlenen anlayışından oldukça farklıdır. Hatta onun görüşlerini bu bakımdan özellikle Arius'un düşüncelerinden çok ayrı bir yere koymak gerekir. Zira Arius Oğul'un ezelliliğini reddederken Servetus Kelam'ın enkarnasyonundan sonra onun da ezeli olduğunu düşünmektedir. Daha açık bir ifadeyle, Servetus'un tanımını yaptığı Oğul hem geleneksel teslis anlayışında var olan Baba ile aynı özden ve onunla her bakımdan eşit Oğul ile Arius'un tarif ettiği Baba ile aynı özü taşımayan ve ondan daha alt derecede yer alan Oğul'dan tamamen farklıdır. Servetus'un Oğul'a yüklediği anlam söz konusu iki cephenin de ortasında konumlanabilecek bir yaklaşıma tekabül eder.⁴⁹ Arius ve Servetus'un aynı konu hakkında aynı Kutsal Kitap ifadelerini kullanıp farklı anlayışları benimsiyor olmaları normal karşılanabilir nitekim iki farklı bakış açısı söz konusudur. Şaşırtıcı bir biçimde Servetus da bu duruma dikkat çekmiş ve oğul ile ilgili söz konusu düşüncelerini temellendirirken Arius ve taraftarlarıyla aynı Kutsal Kitap pasajlarını kullandığını fakat onların

³⁹ Servetus, *The Two Treatises of Servetus on The Trinity*, 123-125,144. Servetus'un kristolojisinin Miladi 3. yüzyılda yaşamış Samsatlı Pavlus'un düşüncelerine yakın olduğu değerlendirilmeleri yapılmaktadır. Bk. Mark Mattison, "Michael Servetus: Fountainhead of Anti-Trinitarianism", *A Journal from the Radical Reformation A Testimony to Biblical Unitarianism* 1/1 (1992 1991), 34-35; Bainton, *Hunted Heretic*, 43.

⁴⁰ Hughes, "The Face of God: The Christology of Michael Servetus", 29.

⁴¹ Servetus, *The Two Treatises of Servetus on The Trinity*, 211; Servetus, *Restoration of Christianity*, 363.

⁴² Hughes, "The Face of God: The Christology of Michael Servetus", 28.

⁴³ Yuhanna 1: 1-5; "Başlangıçta Söz vardı. Söz Tanrı'yla birlikteydi ve Söz Tanrı'ydı. Başlangıçta O, Tanrı'yla birlikteydi. Her şey O'nun aracılığıyla var oldu, var olan hiçbir şey O'nsuz olmadı. Yaşam O'ndaydı ve yaşam insanların ışığıydı. Işık karanlıkta parlar. Karanlık onu alt edemedi."

⁴⁴ Servetus, *Restoration of Christianity*, 67-68.

⁴⁵ Servetus, *Restoration of Christianity*, 70.

⁴⁶ Servetus, *Restoration of Christianity*, 232.

⁴⁷ Hughes, "The Face of God: The Christology of Michael Servetus", 28-29.

⁴⁸ Karen Kilby, "Trinity", *The Dictionary of Christian Theology* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), 518.

⁴⁹ Servetus, *Restoration of Christianity*, 296-299.

yaptığı gibi bu metinleri kendi “sapkınlık”larını maskeleyerek için değil hakikati ortaya çıkarmak için kullandığını söylemiştir.⁵⁰ Yukarıdaki düşüncelerinden anlaşıldığı üzere Servetus, Kelam’ın ezeli olup olmadığı konusunda Arius kadar net değildir. Onun eleştirilerinin odak noktası geleneksel teslis doktrinin resmi bir dogma olarak tesis edilmişidir. Servetus böyle kurumsal bir dogmanın ortaya çıkmış olmasını kabul etmemektedir. Onun düşüncesine göre bu durum, Hristiyan olmayan diğer tüm milletlerin birer Hristiyan olmalarının önündeki en büyük engeldir.⁵¹

4. Kutsal Ruh ve Asli Günah

Servetus’u Arius’un görüşlerinden ayıran en önemli farklardan bir diğeri de Kutsal Ruh konusundaki düşünceleridir. Arius’un Kutsal Ruh’u Oğul tarafından yaratılmış yüce bir varlık olarak gördüğü ve derece olarak da Oğul’dan aşağı fakat diğer yaratılmışlardan üst bir konumda olduğu şeklinde bir anlayışı kabul ettiği aktarılmaktadır.⁵² Kutsal Ruh’un Oğul tarafından yaratılmış bir varlık olarak değerlendirilmesi Servetus açısından mümkün olmayan bir düşüncedir. Servetus için Kutsal Ruh teslisin bir unsuru değil Tanrı’nın tezahür/eylem biçimlerinden biridir. Bu açıdan bakıldığında, onun görüşleri daha çok Tanrı’nın “tek” oluşunu savunarak Baba, Oğul ve Kutsal Ruh şeklinde ifadelendirilen teslis uknumlarını bir Tanrı’nın farklı zamanlarda ve şartlarda ortaya çıkan görünüşleri olarak ifade eden Modalist Monarşianizm’e yaklaşılmaktadır.⁵³

Kutsal Ruh’un teslisin diğer iki unsuruyla birlikte eş Tanrı olduğu resmi bir öğreti olması bakımından 381’de İstanbul’da toplanan ikinci ekümenik konsilde kabul edilmiştir. Yani, geleneksel teslis anlayışında Kutsal Ruh, Baba ve Oğul ile birlikte eş kutsallıkta bir Tanrı’dır ve tersinin tahayyül edilmesi Hristiyanlık inancını kabul etmemek anlamına gelir.⁵⁴ Servetus ise ne Arius’un benimsediği gibi Oğul tarafından yaratılan ne de gelenekte var olan Baba ve Oğul’la eşit Kutsal Ruh anlayışını kabul etmektedir. Servetus’a göre Kutsal Ruh’un kendi başına bağımsız varlığa sahip ilahi bir şahıs ya da varlık olması söz konusu değildir zira onun dini anlayışında teslis gibi üç uknumlu bir dogma da yoktur.⁵⁵ Servetus’un teolojik perspektifinde Kutsal Ruh, gelenekte var olduğu üzere Baba ile Oğul arasında veyahut onlardan neşet ettiği farz edilen herhangi bir metafiziksel ilişki ya da Tanrı’nın özü dâhilinde ‘içkin bir hareket’ de değildir; o yalnızca bir yönüyle kainata, başka bir yönüyle de insan ruhuna uyum sağlayan basit bir ilahî mod/biçimdir.⁵⁶

Servetus’un teolojisinde Kutsal Ruh, Tanrı’nın insanoğluna bahşettiği bir armağandan ibarettir. Ancak bu armağan farklı zamanlarda ve farklı alanlarda tecelli etmektedir. Örneğin bu tecelli alanlarından biri Kutsal metinlerdir. Onun bilgi temelli kurtuluş düşüncesinde yegâne bilgi kaynağı Kutsal Ruh’tur. Bazı Protestan liderler (Luther) gibi Servetus da Kutsal Ruh’u Kutsal metinlerin ilham edicisi/yazarı olarak görür.⁵⁷ Bu açıdan bakıldığında Kutsal Ruh yalnızca tanrısal bilginin iletimi değil anlaşılması açısından da yegane mercidir. Buradan hareketle, Servetus bakışı açısından göre bilginin iletimi ve anlaşılması bakımından dünyanın temel epistemolojik anahtarı Kutsal Ruh’tur denilebilir.⁵⁸

Asli günah konusuna gelince, Arius’un bu konudaki düşünceleri ne yazık ki bilinmemektedir. Bununla birlikte, Hristiyanlığın en temel inanç esaslarından biri olan bu dogmanın Servetus tarafından reddedildiği anlaşılmaktadır. Servetus, geleneksel Hristiyanlığın kabul ettiği şekliyle bir asli günah doktrinine sahip değildir. Servetus’un anlayışında Adem’den insanlığa tevârüs eden bir günahtan bahsetmenin imkanı yoktur. Ona göre bir bebek suçsuz/günahsız olarak doğmakta ve iyi ile kötü arasındaki ayrımı kavrayamamaktadır. Dolayısıyla o kimsenin lanetlenmiş olmasından da bahsedilemez. Tanrı’nın merhameti kötülerin günahlarını bile karşılıksız affeden bir konumda iken Tanrı’nın daha önceden herhangi bir kötü fiiliyatta bulunmamış olanları bu şekilde sebepsiz bir biçimde damgalaması kabul edilebilir değildir. Bir kimsenin lanetlenmesi için söz konusu günahı özgür iradesiyle işlemiş olması gerekir ve ancak özgür iradesiyle günah işlemeyi tercih etmiş bir kişi sorumlu tutulabilir. Bu bakımdan, kişilere bireysel sorumluluk yükleyecek hiçbir asli günah kavramı Servetus’un teolojik kabulleri arasında yoktur.⁵⁹

⁵⁰ Servetus, *The Two Treatises of Servetus on The Trinity*, 21-22.

⁵¹ Bainton, *Hunted Heretic*, 434.

⁵² Baş, *Bir Hristiyan Mezhebi Olarak Aryüsçülük*, 2016, 89-90.

⁵³ David Christie Murray, *A History of Heresy*. (Oxford: Oxford University Press, 1989), 50.

⁵⁴ Mahmut Aydın, *Hristiyanlık: Tarih, İnanç ve Uygulama* (İstanbul: Ketebe Yayınevi, 2021), 319; Ömer Faruk Harman, “Rûhulkudüs”, *DİA* (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 35/216-217; Jacques Waardenburg, “Teslis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/548.

⁵⁵ Christine Schulte am Hülse, “The Holy Spirit in the Theological Work of Michael Servetus”, *Church History and Religious Culture* 101/2-3 (2021), 218-219.

⁵⁶ Servetus, *The Two Treatises of Servetus on The Trinity*, 131-135; Talha Fortacı, *Teslis Karşısı Bir Hristiyan Michael Servetus*, 228.

⁵⁷ Servetus, *The Two Treatises of Servetus on The Trinity*, 254.

⁵⁸ Talha Fortacı, *Teslis Karşısı Bir Hristiyan Michael Servetus*, 232.

⁵⁹ Michael Servetus, *Treatise Concerning The Supernatural Regeneration and The Kingdom of The Antichrist*, çev. Christopher A. Hoffman - Marian Hillar (Lewiston, N.Y: Edwin Mellen Pr, 2008), 3-4,11-13.; Talha Fortacı, *Teslis Karşısı Bir Hristiyan Michael Servetus*, 178-179.

Sonuç

Servetus'un bir Ariusçu olamayacağına dair farklı argümanlar üzerinde durmak mümkündür. Bunlardan ilki, İsa Mesih ve Kutsal Ruh'u ayrı birer Tanrı değil "Baba" tabir edilen Tanrı'nın birer tezahür biçimi veyahut enkarnasyonları olarak yorumlayarak Modalist Monarşiyenizm'e yaklaşmasıdır. İkincisi ise İsa Mesih'in varlığını Meryem'den doğumu ile birlikte başlatarak Dinamik Monarşiyenizm'e benzemesidir. Bunlar her iki akımın da Ariusçu düşünceden ayrıldığı önemli noktalar. Servetus'un kendi eserlerinde Arius ve taraftarlarına karşı ciddi eleştiriler yapmış olması ve hatta kendi düşünceleri karşısında en büyük rakip olarak Arius'un öğretilerine yer vermiş olmasını da ayrı bir argüman olarak değerlendirmek gerekmektedir. Bu perspektiften bakınca, Servetus'un Arius'un bir müridi olduğuna dair iddiaların temel bir ön yargıdan ibaret olduğu anlaşılmaktadır. Hristiyanlık tarihinde çoğu zaman görüldüğü üzere, ana akımdan ayrılmış pek çok kişi veyahut grubun heretik ilan edildiği ve Arius'un bir takipçisi olmakla yaftalandığı bir vakıadır. Servetus'un bir Arius taraftarı olduğunu dillendiren kesimlerin de aynı anlayışla hareket ettiği açıktır ve onun tek bir eserini dahi okudukları şüphelidir. Tüm bunlar ışığında söylenebilir ki, Servetus'un bir Arius taraftarı olması şöyle dursun aralarında uzlaştırılması mümkün konuları bulmak en iyi ihtimalde dahi zayıftır. Dolayısıyla, Servetus'un görüşleri Ariusçu öğretileri yansıtmaktan ziyade çok daha radikal ve marjinal bir Hristiyanlık anlayışı olarak yorumlanabilir. Ayrıca, Hristiyanlık tarihi boyunca sıra dışı kristolojik görüşlere sahip pek çok ruhbanın/düşünürün Arius'un takipçisi olmakla suçlandıkları, bu sırada aslında amaçlananın Arius ile bu marjinal yazarlar arasında bir gelenek ilişkisi kurmaktan ziyade bu isimlerin adına (Arius üzerinden) kara çalmak olduğu bir vakıadır.

Kaynakça | References

- Athanasius. "Four Discourses against the Arians". <https://www.newadvent.org/fathers/28161.htm>. 02 Kasım 2022
- Aydın, Mahmut. *Hristiyanlık: Tarih, İnanç ve Uygulama*. İstanbul: Ketebe Yayınevi, 2021.
- Bainton, Roland. *Hunted Heretic*. Boston: Beacon Press, 1953.
- Baş, Bilal. *Bir Hristiyan Mezhebi Olarak Aryüşçülük*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2016.
- Beisner, E. Calvin. *God in Three Persons*. Wheaton: Tyndale House Publishers, 1978.
- Brandon, S. G. F. "Ebionites". *A Dictionary of Comparative Religion*. ed. S. G. F. Brandon. 253. New York: Scribner, 1970. <http://archive.org/details/dictionaryofcomp00bran>
- Doğan, Servet. *Aryüşçü Hristiyanlık*. Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2021.
- Drummond, William Hamilton. *The Life of Michael Servetus*. London: John Chapman Press, 1848.
- Duygu, Zafer. "Hristiyanlığın Erken Yüzyıllarındaki İsa Teolojisi Tartışmalarında 'Dinamik Monarşiyenist' Akıma Özgü 'Monoteist' Kristoloji Ve Bunun 'Ebionit' Kristolojiyle Mukayesesi". *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 31 (13 Nisan 2018), 329-343. <https://doi.org/10.30794/pausbed.414973>
- Duygu, Zafer. *Hristiyanlık ve İmparatorluk*. İstanbul: Divan Yayınları, 2017.
- Fortacı, Talha. "The Trinity in the Theology of Michael Servetus". *Oksident* 4/2 (2022), 173-206.
- Fortacı, Talha. *Teslis Karşıtı Bir Hristiyan Michael Servetus*. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2022.
- Fortacı, Talha. "Üniteryan Evrenselci Cemiyeti ve Günümüz Hristiyanlığındaki Yeri". 571-770. Ankara: ASBÜ Yayınları, 2023.
- Harbison, Craig S. "Counter-Reformation Iconography in Titian's Gloria". *The Art Bulletin* 49/3 (1967), 244-246.
- Harman, Ömer Faruk. "Rûhulkudüs". *DİA*. 35/216-217. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.
- Heinrich Von, Allwoerden - Johann Lorenz Von, Mosheim. *Historia Michaelis Serveti*. Helmstad: Stanno Buchholtziano, 1728.
- Hillerbrand, Hans J. (ed.). *The Protestant Reformation*. U.S.A.: Happer Perennial, 1968.
- Hughes, Peter. "The Face of God: The Christology of Michael Servetus". *JUUH* 40 (2017 2016), 16-53.
- Kaçar, Turhan. "Ebioniteler' den Arius'a: Eskiçağ Doğu Hristiyanlığında İsa Teolojisi Tartışmaları". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44/2 (2003), 187-206.
- Kaçar, Turhan. "Ebioniteler'den Arius'a: Eskiçağ Doğu Hristiyanlığında İsa Teolojisi Tartışmaları". *AÜİFD* 44/2 (2003), 187-206.
- Kilby, Karen. "Trinity". *The Dictionary of Christian Theology*. 518-520. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
- Klauber, Martin I. "Servetus, Michael (1511-53)". *The Dictionary of Historical Theology*. ed. Trevor A. Hart. 520-522. Milton Keynes: Paternoster Press, 2000.
- Liguori, Alfonso Maria de'. *The History of Heresies and Their Refutation*. çev. John T. Mullock. Dublin: James Duffy, 1857.
- Mattison, Mark. "Michael Servetus: Fountainhead of Anti-Trinitarianism". *A Journal from the Radical Reformation A Testimony to Biblical Unitarianism* 1/1 (1992 1991), 27-43.
- Mitchell, S.C. "A Stricture on Schaff's Account of Servetus". *The American Journal of Theology* 1/2 (1897), 450-459.
- Murray, David Christie. *A History of Heresy*. Oxford: Oxford University Press, 1989.
- Schulte am Hülse, Christine. "The Holy Spirit in the Theological Work of Michael Servetus". *Church History and Religious Culture* 101/2-3 (2021), 214-233.
- Servetus, Michael. RC. çev. Christopher A. Hoffman - Marian Hillar. Lewiston: The Edwin Mellen Press, 2007.
- Servetus, Michael. *Restoration of Christianity*. çev. Christopher A. Hoffman - Marian Hillar. Lewiston: The Edwin Mellen Press, 2007.
- Servetus, Michael. *The Two Treatises of Servetus on The Trinity*. çev. Earl Morse Wilbur. Londra: Cambridge: Harvard University Press, 1932.
- Servetus, Michael. *Treatise Concerning The Supernatural Regeneration and The Kingdom of The Antichrist*. çev. Christopher A. Hoffman - Marian Hillar. Lewiston, N.Y: Edwin Mellen Pr, 2008.
- Stead, Christopher. "Arius on God's 'Many Words'". *The Journal of Theological Studies* 36/1 (1985), 153-157.
- Tausiet, María. "Magus versus Falsarius: A Duel of Insults between Calvin and Servetus". *Reformation & Renaissance Review* 10/1 (2008), 59-87.
- Thiel, Udo. *The Cambridge History of Seventeenth-Century Philosophy*. ed. Daniel Garber - Michael Ayers. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- W. A. Hinnebush. *The Dominicans, A Short History*. Ireland: Dominican Publications., 1985.
- Waardenburg, Jacques. "Teslîs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/548-549. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Wilbur, Earl Morse. *A History of Unitarianism: Socinianism and Its Antecedents*. II Cilt. Boston: Beacon Press, 1945.
- William P., Haugaard. "Arius: Twice a Heretic? Arius and the Human Soul of Jesus Christ". *Church History* 29/3 (1960), 251-263.

Williams, George Huntston. *The Radical Reformation*. Philadelphia: West Minster, 1962.

Williams, Rowan. *Arius: Heresy and Tradition*. U.S.A.: Wm. B. Eerdmans Publishing, 2002.

Yılmaz, İsmail. *Üniteryanizm'in Doğuşu ve Bunu Etkileyen Dini Faktörler*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 1994.